

Kerimov, D. A.: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban*

PESCHKA VILMOS

1. A valóban tudományos problémák kimeríthetetlen gazdagsága, feldolgozásuk szintjének és fokának széles skálája, az hogy a tudományos megismerés mélysége végtelen, teszi lehetővé valamely tudományos téma változatos és sokoldalú, az ismölések és ugyanazt mondás csábító veszélyét elkerülő olyan tárgyalását, amely az adott kérdés-komplexusnak nem egy, hanem több alkalommal és műben való kifejtésében történik. Különösen érdekes és tiszteletet parancsolóan vonzó, amikor valaki kitartó szenvedéllyel és következetességgel ragaszkodván a feldolgozandó tudományos problémához, ezt több oldalról és különböző relációkban, az egymást követő tanulmányok és monográfiák összefüggő sorozatában vizsgálja. A tudományos elemzésnek és tárgyalásnak ezzel a módjával találkozunk Kerimovnak az utóbbi néhány évben megjelenő műveiben. Kerimovnak az elmúlt években írt tanulmányai, cikkei és monográfiái lényegében az állam-és jogelmélet körébe tartozó jogalkotás problematikájának különböző, szerteágazó, fontos kérdéseivel foglalkoznak.¹ A jogalkotás egyes problémáinak megoldását megkísérlő e tervszerűen felépített tudományos tevékenységnek legújabb eredménye Kerimovnak „Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban” címmel, az elmúlt évben napvilágot látott monográfiája, amely jelenlegi kritikai elemzésünk tárgyát alkotja. Kerimov e munkájának a tárgya is — bár ez a mű címéből nem tűnik ki — a szocialista jogalkotás problémája. Ezt bizonyítja könyvének tematikája és rendszere: monográfiájának első két fejezete a jogalkotás problémáját a szabadság és a szükségszerűség filozófiai kategóriáinak megvilágításában vizsgálja; ezt követően a szerző a szovjet nép általános állami akarata képzésének és megnyilvánulásának módjait, formáit, jelentőségét és fontosságát elemzi a szovjet jogalkotás folyamatában, majd a szovjet jogalkotás szervezeti formáinak továbbfejlesztésével, a jog tartalmának és formájának a jogalkotás vonatkozásában jelentős problémájával, s végül egy jogalkotástechnikai kérdéssel, a kibernetika a jogalkotási problémák megoldásában való felhasználásának lehetőségével foglalkozik.

Kerimov a jogalkotás említett kérdéseit tárgyaló szóban forgó monográfiája a jogalkotás problémáit meghatározott összefüggésekben és relációkban, ezek mozgásában és keretei között vizsgálja. A viszonyokat és kapcsolatokat, amelyekbe a szerző a jogalkotás folyamatát, vagy ennek oldalait, elemeit és mozzanatait beágyazza, a marxista filozófia egyes kategóriái jelzik. Ilyen filozófiai kategóriák, illetve kategóriapárok, amelyeknek keretei között a jogalkotás problémái megvilágítást nyernek: a szabadság és szükségszerűség, a lehetőség és valóság, az akarat és érdek, a tartalom és a forma stb. A jogalkotás problematikájának a marxista filozófiai kategóriák segítségével és felhasználásával való kifejtése, a jogalkotási folyamatnak és elemeinek a kategóriák körében elhelyezése, az a törekvés, hogy a jogalkotás kérdéseit ezekkel összefüggésben tárgyalja, az egész monográfiát, minden részletében áthatja, a munkának általános jellemző vonása és sajátossága. Sőt — mint azt Kerimov a könyv bevezetőjében írja — „a fő cél, amely a szerzőt a jelen munkában vezette, abban áll, hogy megmutassa, a marxizmus—leniniz-

* Szvohoda, právo i zakonnoszty v szocialiszticeszkom obcseszctve. Goszudarsztvennoje izdatyelsztovo juridiceszkoj literaturi. Moszkva, 1960. 222 p.

¹ Ld. KERIMOV, D. A.: A szovjet állam törvényhozó tevékenysége. Goszjurizdat, 1955.; Fragen der Gesetzgebungstechnik. Berlin, 1958.; Freiheit und Recht. Staat und Recht, 1957. 10. sz.; Zur Anwendung der marxistischen Methodologie bei der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. Staat und Recht, 1959. 12. sz. stb.

mus filozófiai kategóriáinak (szabadság, szükségszerűség stb.) hatalmas jelentőségét a szovjet jogalkotás alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseinek megoldása számára.¹²

A jogalkotás problémái feldolgozásának ez a módja, a jogalkotás filozofiatának és egyes mozzanatainak a marxista filozófiai kategóriák segítségével történő tárgyalása, amely az egész művet áthatja s annak általános jellemző vonása, csak pozitívan értékelhető. S ha Kerimovnak az a törekvése, hogy a jogalkotás problémáit a filozófiai kategóriákkal összefüggésben oldja meg, nem sikerült maradéktalanul — amiről a szerző meg is van győződve³ —, mert a filozófiai kategóriákba sűrített összefüggésekhez nem mindig a konkrét anyag, a jogalkotási folyamat elemzéséből jut el, nem a vizsgált tárgyából nőnek ki a filozófiai kategóriákba foglalt relációk, hanem fordítva — helyenként kissé erőltetetten és mesterkéltén — a filozófiai kategóriák mintegy olyan külső burokként jelentkeznek, amelybe a konkrét anyagot beleszorították, a filozófiai kategóriáknak az állam-és jogelmélethez való közelítése, ezeknek az állam- és jogelmélet, különösen a jogalkotás kérdéseinek megoldásánál történő felhasználása kétségkívül jogosult és megalapozott kísérlet, amelyet csak örömmel üdvözölhetünk. Tesszük ezt annál is inkább, mert a szocialista állam- és jogelmélet ilyen kísérletekben és törekvésekben mind ez ideig nem igen bővelkedik. A szocialista állam- és jogelmélet problémáinak sikeres és eredményes feldolgozása pedig aligha képzelhető el a marxista filozófia alapvető megállapításainak és kategóriáinak közvetlen hasznosítása nélkül.

Amikor utalunk arra, hogy a marxista filozófia kategóriáinak a jogalkotási folyamat elemzése során való alkalmazása nem sikerült maradéktalanul, ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy e kategóriáknak a szóban forgó probléma kapcsán való hasznosítása túlnyomórészt eredményesnek és sikeresnek bizonyult. A filozófiai kategóriák ugyanis a jogalkotási folyamat vizsgálatában általában konkrét társadalmi tartalommal telítődnek, nem üres formák, hanem a jogalkotási folyamatnak, ennek a társadalmi-jogi mozgásnak konkrét összefüggéseit és vonatkozásait tükrözik vissza. Különösen jól dokumentálja ezt a monográfiának másik, pozitív értékű általános jellegzetessége, nevezetesen a szovjet állam- és társadalomépítés, elsősorban a jogalkotás gyakorlatával való közvetlen kapcsolata. Kerimov a jogalkotás problémáit a marxista filozófiai kategóriák felhasználásával mindig a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában levő szovjet állam és társadalom konkrét viszonyaival összefüggésben vizsgálja. A filozófiai kategóriáknak a jogalkotás problematikájának tárgyalása során való felhasználása tehát egyáltalán nem jelenti vagy eredményezi konkrét társadalmi viszonyoktól és valóságtól elszakadt absztrakciók keletkezését, hanem éppen ellenkezőleg, lehetővé teszi a valóságos társadalmi-jogi mozgás tudományos feltárását.

A következőkben a filozófiai kategóriák a jogalkotás problémáira való alkalmazásával összefüggő fejtegetéseknek néhány olyan pontját méltatjuk, amelyek a szocialista állam- és jogelméletben vita tárgyát képezik, minek folytán Kerimovnak ezekkel kapcsolatos megállapításai ebbe a polémiába való bekapcsolódást jelentenek.

2. A monográfia struktúrájának gerincét a szabadság és a szükségszerűség viszonya, kölcsönös, dialektikus kapcsolata határozza meg. A szükségszerűség és a szabadság viszonya az az általános keret, az az átfogó összefüggés, amelyben Kerimov a jogalkotási folyamatot megkísérli elhelyezni és kifejtteni. Engelsre hivatkozva kifejti, hogy a jogról nem lehet elmélkedni, ha nem vizsgáljuk meg a szükségszerűség és a szabadság viszonyát. A jogalkotás elemzése számára is elengedhetetlen a szükségszerűség és a szabadság kapcsolatának kifejtése: „Valóban tudományos jogalkotás csak a szabadság feltételei mellett valósulhat meg. Ugyanakkor a jogalkotás, tükrözvén a szükségszerűséget, a szabadság elérésének egyik eszköze. Éppen ezért a szovjet jogalkotás lényegének és jelentőségének alapos magyarázata feltételezi a szabadság és szükségszerűség kölcsönös viszonyának részletes megvizsgálását.”⁴

A szükségszerűség és a szabadság viszonyát elemző egyes modern burzsoá filozófiai álláspontok bírálata után, a szükségszerűség és a szabadság összefüggéseinek marxista értelmezéséből kiindulva, a jogalkotás helyét és jelentőségét a szabadság és a szükségszerűség relációjában úgy határozza meg, hogy egyrészt a valóban tudományos jogalkotás feltétele a szabadság, azaz a szükségszerűség felismerése, másrészt a jogalkotási folyamat a szükségszerűség felismerésében való közreműködés folytán a szabadság elérésének egyik eszköze. Engels gondolatát a jogalkotás problémájára vonatkozásában

² KERIMOV: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban. 3. p.

³ I. m. 3—4. p.

⁴ I. m. 5. p.

parafrazálva Kerimov megállapítja, hogy „minél szabadabb a törvényhozó döntése a jogi szabályozás alá eső meghatározott társadalmi viszonyok kérdésével kapcsolatban, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz ennek a döntésnek a tartalma meghatározott. Minél mélyebben és teljesebben ismeri meg a törvényhozó a valóságot és objektív fejlődési törvényeit, a szabadságnak annál nagyobb fokát éri el a jogalkotásban, annál nagyobb hatással valósul meg a társadalmi viszonyok jogi szabályozása”.⁵ Kerimov e folyamatnak mindkét oldalát részletesen tárgyalja, mi azonban a következőkben csak azokkal a fejtegetésekkel foglalkozunk, amelyek a szükségszerűség felismerésének, a szabadság elérésének a jogalkotás szempontjából való fontosságát vizsgálják, mert — véleményünk szerint — a szerző ezzel kapcsolatban az objektív valóság mélyebb megismeréséig jut el, mint a szocialista jogelmélet más képviselői.

Kerimov behatóan elemzi a szükségszerűség felismerésének a jogalkotásban végbe menő folyamatát. Ebben a folyamatban a széles dolgozó tömegek aktív tevékenysége eredményeképpen a jogalkotás számára lehetővé válik: 1. azoknak a viszonyoknak a meghatározása, amelyek jogi szabályozást igényelnek, valamint bizonyos viszonyok jogi szabályozásának a kommunista társadalmi együttélési szabályok útján történő rendezésével időben való felváltása; 2. hogy meghatározzák a megfelelő viszonyok jogi szabályozásának jelenlegi és perspektívus céljait; 3. hogy teljesebben, sokoldalúbban és mélyebben megismerjék a társadalom objektív fejlődési törvényeinek hatását; 4. hogy helyesebben, célszerűbben és tudományos alaposággal használják fel e törvények hatását az egész társadalom érdekében; 5. hogy feltárják a társadalmi fejlődés szükségszerű és véletlen lehetőségeit, elejét vegyék a véletlen lehetőségek fellépésének és megkönyítsék a szükségszerű lehetőségek valósággá válását; 6. hogy időben meghatározzák valamely lehetőség fejlettségének, megalapozottságának és érettségének fokát valósággá válásuk érdekében, hogy elősegítsék ezt az átmenetet és ezáltal a fellépő ellentmondások megszüntetését; 7. hogy időben megszüntessék a társadalom szakadatlan fejlődését akadályozó elavult jogi aktusokat és jogszabályokat; 8. hogy a társadalmi életre való hatásosabb befolyásuk érdekében időben megváltoztassák, kiegészítsék vagy pontosabbá tegyék a hatályos jogi normákat; 9. hogy megállapítsák a társadalmi fejlődés érett feladatainak konkrét realizálódási útjait, módjait és módszereit.⁶ A szerző e mozzanatok feltárásával és részletes kifejtésével a szükségszerűség felismerésének a jogalkotásban betöltött szerepét elemeire, szakaszaira bontja és konkretizálja. Ezzel Kerimov jelentős lépést tesz előre az objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek a jogalkotás vonatkozásában fennálló jelentőségének és hatásának tisztázásában.

Különösen érdekesen és behatóan elemzi a szerző ennek a folyamatnak azt a mozzanatát, amely a lehetőségek felismerését és valósággá változtatását jelenti. A lehetőség és a valóság kategóriáinak jelentős szerepük van a jogszabályalkotás folyamatának megismerése szempontjából. A szovjet jogalkotás folyamatában a jövő tudományos előre látása feltételezi a különféle lehetőségek feltárását, bizonyos lehetőségek kiválasztását és valósággá változtatásuk legcélszerűbb útjainak meghatározását a kitűzött célok elérése érdekében.

A lehetőség és valóság viszonyának marxista felfogásából kiindulva Kerimov megállapítja, hogy a lehetőség megismerése nem lehetséges az objektív valóság fejlődési törvényszerűségeinek ismerete nélkül. Minthogy az állandóan fejlődő és változó valóság különböző, néha egyenesen ellentmondó lehetőségeket hoz létre, ezért e változások és lehetőségek megismerése elkerülhetetlen és szükségszerű a jogalkotás folyamatában. A szocialista jogalkotás számára tudni kell azt, hogy melyek azok a lehetőségek, amelyekre támaszkodva jogi eszközökkel biztosíthatjuk a valóság progresszív fejlődését. Az objektív valóság fejlődésének szükségszerűsége a véletlen formájában jelenik meg, és olyan lehetőségeket hozhat létre, amelyeket meghatározott feltételek esetén nem kell valósággá változtatni. Ebben az esetben csak lehetséges, de nem szükségszerű körülményről van szó. Emellett ugyanaz a szükségszerűség az objektív valóság belső fejlődési tendenciáját is kifejezi, és olyan lehetőségeket hoz létre, amelyek előbb vagy utóbb végső fokon kötelezően valósággá változnak. Ebben az esetben nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű körülményről is szó van. Következésképpen a valóság történelmi jellegétől függően a szükségszerűség fejlődésében lehetőségeket hoz létre, amelyek jellege vagy szükségszerű, vagy véletlen. Ha a valóság fejlődése szükségszerű és véletlen lehetőségeket hoz létre, akkor progresszív hatás a valóság vonatkozásában csak úgy érhető el, ha a jog-

⁵ I. m. 20. p.

⁶ I. m. 146–147. p.

alkotás a szükségszerű lehetőségekre támaszkodik, és jogi eszközökkel lehetővé teszi valósággá válásukat. „Ha a lehetőség valósággá válásának nem mindegyik folyamata együttesen a lehetőség szükségszerűséggé válása, akkor csak a szükségszerű lehetőségre orientálódás, azaz az olyan lehetőségre, amely előbb vagy utóbb, de kötelezően valósággá kell alakuljon, a valóban tudományos jogalkotás megvalósításának útja, a szabadság a jogalkotás folyamatában való elérésének útja.”⁷

3. A szabadságnak a szocialista jogalkotás folyamatában való elérése számára igen nagy jelentősége van a szovjet nép általános állami akaratának. Általában az akarat, de különösen az osztályakarat, illetve az államakarat kérdése a szocialista állam- és jogelméletnek egyik központi problémája. Kerimov az akarat szerepét és jelentőségét a szocialista jogalkotás szempontjából vizsgálja. Ennek során kifejti, hogy az egyes egyének a létrejött és tudatosodott szükségletek és érdekek által meghatározott akarata közvetlen és szoros kapcsolatban van a társadalmi akarral, ennek létezésével, keletkezésével és hatásával, mert ahogy a társadalmi viszonyoktól izolált személyiség nem lehetséges, épp úgy nem lehet a tisztán személyes tartalmú akarat sem kizárólag csak az adott egyén akarata. Minthogy az individuális akarati aktusokat vagy azok elemeit ugyanazok az életfeltételek határozzák meg, ezért ezek egybeeshetnek, és ezáltal dialektikus egyesítésükben az általános osztályakaratot alkothatják. De a társadalmi akarat a társadalom vagy az osztály individuális akarati aktusainak nem pusztán aritmetikus összege, jóllehet ebből egyáltalán nem következik, hogy az individuális, pszichológiai akarat és a társadalmi osztályakarat között nincs semmiféle kapcsolat. Nemcsak hogy van ilyen kapcsolat, hanem az szükségszerű jellegű, ugyanis épp úgy nem lehetséges társadalmi, osztályakarat pszichológiai értelemben vett akarat nélkül, amint nincs társadalom vagy osztály a társadalom vagy osztály tagjai nélkül. Ezért a jogalkotás tartalmát az emberek akaratnyilvánításának azokban a társadalmi aktusaiban kell keresni, amelyek a jogalkotásra irányulnak és a jogban fejeződnek ki.

Kerimov a társadalmi osztályakarat és a pszichológiai értelemben vett akarat vonatkozásában nem ért egyet B. V. Sejndlinnek azzal a bírálatával, mely szerint egyes szovjet szerzők, Deniszov, Bratusz és Alekszandrov állítólag szembeállítják a pszichológiai akaratot a társadalmi osztályakarral.⁸ Éppen ellenkezőleg, ezek a szerzők — épp úgy, mint Sejndlin — aláhúzzák az egyéni akarati aktusoknak a társadalmi akarat képzése vonatkozásában fennálló jelentőségét. Sejndlin nem ért egyet Bratuszsnak azzal a Kerimov szerint helyes megállapításával, amely az osztályakaratot nem tartja pszichológiai értelemben vett akaratnak. „Természetesen — írja Kerimov —, az általános osztályakarat — mint Sejndlin kifejezi —, 'emberi akarat', de lévén az osztály általános akarata, az, mint minden általános, minőségileg különbözik alkotórészeitől, elemeitől, valamely osztály tagjának minden egyes külön individuális akaratától.”⁹ Következésképpen a pszichológiai értelemben vett és az általános osztályakarat között elszakíthatatlan kapcsolat van, mert a meghatározott társadalmi viszonyokban levő emberek akarati aktusai társadalmi jellegűek. Másrészt viszont az osztályakarat az adott osztály tagjai individuális akarati aktusainak nem egyszerű összege, mert az nem az egyén minden egyes akaratát tükrözi, hanem ezen egyének általános összetett akaratát. „Ezért az osztály általános akarata nem esik és nem is eshet egybe az osztály tagjai akaratnyilvánításainak minden egyes külön aktusával, és minőségileg különböző jelenséget jelent az individuális (pszichológiai) akarahoz viszonyítva.”¹⁰

Amint megengedhetetlen az individuális akaratnak az osztályakarral való azonosítása, éppúgy nem szabad összekeverni a társadalmi, az általános osztályakaratot az állami akarral, amely a társadalmi akarat sajátos külön fajtája. A jogot nem a társadalmi, hanem az állami akarat hozza létre, a jog mindig az államhatalom jogalkotó tevékenységének eredményeként keletkezik. Az államakarat sajátos vonásait Kerimov a következőkben foglalja össze: az államakarat az államilag szervezett osztály vagy nép akarata, amelyet hivatalosan az állam nevében hirdetnek ki; az államakaratnak mindig meghatározott, az állam által szigorúan megállapított kifejeződési formája van, és megvalósulását az állami mechanizmus kényszerítő erővel biztosítja. Az állami akaratnak

⁷ I. m. 134. p.

⁸ SEJNDLIN ezt a bírálatot „A szovjet jog lényege” c. könyvében fejtette ki. (Izdatyelsztvo Leningradszkogo Universziteta, 1959. 32–35. p. Sejndlin könyvének ismertetését ld. Jogtudományi Közlöny, 1960. 12. számában.)

⁹ KERIMOV i. m. 82. p.

¹⁰ I. m. 83. p.

ezek a sajátos vonásai jellemzik az államakaratot, mint a társadalmi akarat külön, sajátos fajtáját.

Az államakarat éppúgy, mint az osztályakarat, nem az osztály tagjai vagy képviselői individuális akaratok aktusainak összessége. Az osztályhoz tartozó egyes egyén akaratának nincs olyan ereje, amely jogot hoz létre, mert a jogalkotási folyamat és maga a jog az uralkodó osztály általános állami akaratának kifejeződése. Sőt, az uralkodó osztály egyes tagjának akaratát nem mindig esik egybe ennek az osztálynak általános állami akaratával. Az osztály egyes tagjainak akaratát továbbá elősegítheti az osztály általános akaratának kialakítását és a jogban való kifejeződését, de azután, hogy a jog hatályba lépett, az adott egyén akaratát megváltozott érdekeinek megfelelően ellentmondásba kerülhet a hatályos joggal. Végül a szerző még azt jegyzi meg, hogy az uralkodó osztálynak nem minden tagja emelkedik fel az osztály összes érdekei tudatosodásának színvonalára, és ezért akaratának nincs jelentősége a jogalkotási folyamatban. De az adott osztály általános anyagi életfeltételeinek hatása folytán bizonyos mértékben ez az egyén is ugyanúgy gondolkodik, mint az osztály bármely más tagja. Érdekei mint az osztály tagjainak érdekei, ha nem is tudatosodtak, kifejeződést kapnak a jogban az uralkodóosztály az általános osztályérdekek vonatkozásában tudatos képviselőinek jogalkotó tevékenysége folytán.

4. Mind a szükségszerűség felismerése, a szabadságnak a jogalkotási folyamatban való elérése, mind az osztályakaratnak, illetve az államakaratnak a jogalkotás menetében történő kialakulása során Kerimov a szovjet társadalom- és államépítés gyakorlatával közvetlen kapcsolatban és összhangban, behatóan és részletesen elemzi a széles dolgozó tömegek, a szovjet nép aktív tevékenységét és részvételét ezekben a folyamatokban. „A szovjet jogalkotás sikere a széles dolgozó tömegeknek a jogalkotásban való közvetlen és aktív részvételébe bevonásától, iniciatíváiktól, öntevékenységüktől és energiájuktól függ.¹¹ A dolgozó tömegek bevonása a szovjet jogalkotási munkába egyrészt a tömegeknek az állami jogalkotó szervek munkájába való bevonása, másrészt a társadalmi szervezetek közreműködése folytán valósul meg. A széles társadalmi rétegek a jogalkotási folyamatban való részvételének legpregnansabb formájaként a szerző a törvénytervezetek megvitatását tartja. „A legfontosabb jogi aktusok tervezeteinek össznépi megvitatása lehetőséget nyújt a népakarat közvetlen kinyilvánítására, a leggazdagabb anyag összegyűjtésére, amit a jogalkotás folyamatában mélyen és mindenképpen tanulmányoznak, általánosítanak, és a szovjet nép általános állami akaratának formájában, a jogban kifejeznek és rögzítenek.”¹² A legfontosabb törvénytervezetek össznépi megvitatása mellett a társadalmi szervezetek a dolgozókat az állami szervekkel közös jogi aktusok kidolgozásába és elfogadásába is bevonják. Ezen túl a társadalmi szervezetek maguk hoznak létre magatartási szabályokat, amelyek az állami szankcionálás folytán jogi jellegű nyerne. A társadalmi szervezetek a szovjet jogalkotásban való részvételének ezt a formáját az jellemzi, hogy „az állami szervek közvetlenül nem vesznek részt a jogi aktus tervezetének kidolgozásában. Ezt teljesen a társadalmi szervezetek készítik el. Az állam pedig szankcionálásával csak jogi erőt ad a társadalmiság által kidolgozott magatartási szabályoknak”.¹³ A társadalmi szervezetek a társadalmi viszonyok szabályozásában játszott szerepének másik formájaként Kerimov a társadalmi szervezeteknek azt a formáját említi, amellyel a szervezetek magatartási szabályokat hoznak létre az állami szervek ama funkcióinak realizálása érdekében, amelyeket nekik közvetlenül átadtak. Ezeket a magatartási szabályokat az állam nem szankcionálja, s ezért ezek természetesen nem jogszabályok. A magatartási szabályok érvényesülését nem állami kényszer biztosítja, hanem a meggyőzés mellett a társadalmi szervezetek olyan kényszere, amely nélkülözi az állami jellegét. „A társadalmi szervezetek által alkalmazott kényszer sajátosága abban van, hogy ez nem támaszkodik speciális apparátusra (amint az az állam tevékenységében történik), hanem kizárólag a dolgozók megfelelő kollektívája tekintélyének erején nyugszik.”¹⁴

5. Kerimov könyvének tárgya — amint arról szó volt — a jogalkotás problémája, s célja a jogalkotási folyamat mind teljesebb és sokoldalúbb megismerése. A jogalkotás lényegének még mélyebb és alaposabb feltárására irányulnak a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek a jog tartalmát és formáját vizsgálják, és amelyek a monográfia ön-

¹¹ I. m. 103. p.

¹² I. m. 103. p.

¹³ I. m. 116—117. p.

¹⁴ I. m. 117. p.

álló fejezetét (VI. fejezet: A jog tartalmának és formájának problémája) alkotják. „A jog tartalmának és formájának elemzése a jogalkotás lényegének mélyebb megértését segíti elő.”¹⁵

A jog tartalmának és formájának a kérdése — írja Kerimov — kevéssé kidolgozott a szovjet jogirodalomban, ezért a problémával kapcsolatosan kifejtett szovjet álláspontok bírálatából indul ki. Kerimov nem ért egyet azokkal a szovjet szerzőkkel, akik a jognak gazdasági, politikai és jogi tartalmát különböztetik meg egymástól (Javics, Joffe, Seindlin). A tartalom és a forma viszonya a jog vonatkozásában alapjában kétféleképpen jelentkezik: a) a jog egyrészt a társadalmi élet más jelenségeivel összefüggésben vagy a forma vagy a tartalom minőségében lép fel; b) másrészt a jognak saját tartalma és formája van, amelyek meghatározott viszonyban vannak egymással. A tartalom és a forma viszonyának a jog vonatkozásában való megnyilvánulását illetően ez a két összefüggés vizsgálható, de ezeket nem szabad összekeverni. A bírált szerzők lényegében ezt cserélik össze, és ezért jutnak arra a következtetésre, hogy a jognak gazdasági, politikai, materiális, osztályakarati és jogi tartalma lehet. Holott „a jogban nincs sem materiális, osztályakarati és jogi tartalom, sem gazdasági, politikai és eszmei tartalom, hanem egységes, sajátos és teljesen meghatározott tartalom van: az államilag szervezett uralkodó osztály akarata, amely a magatartás jogi szabályában fejeződik ki, s amelyet ezen osztály életének anyagi feltételei határoznak meg”¹⁶

A gazdasági, társadalmi, politikai, erkölcsi stb. viszonyok és tényezők meghatározzák ugyan a jog tartalmát, de nem azonosak azzal. A jogi norma mint absztrakció az objektív valóságot tükrözi vissza, de az absztrakció az objektív valóság kifejeződése, eszmei képe, nem pedig maga az objektív valóság. „A valóság csak megfelelő módon tükröződik a jogszabályokban, és meghatározza tartalmukat, de ez nem maga a jogi normának tartalma. A jogszabályok specifikus tartalommal rendelkeznek, viszonylag önálló jelenségek abban az értelemben, hogy a valóságot tükrözik és ezáltal meghatározottak. A jogszabályok nem egyszerűen újraképzései a valóságnak, nem fotográfiái annak. Ezek a valóságot nem tükröszzerűen, halottan, hanem alkotó-aktívan fejezik ki. Egyébként a jogszabályok a valóság pusztá lenyomatai lennének, és ennek folytán nem tudnának megfelelő módon visszahatni a valóságra. Éppen azért, mert a jogszabályok az egyes, egynemű, konkrét jelenségek absztrakt összegezése, ezek is külön, sajátos tartalmat kapnak, amely a társadalmi élet általuk tükrözött objektív tényezőinek tartalmától különbözik, és amely általában e tényezők a törvényhozó tudatában általalkított összességét foglalja magában.”¹⁷ Kerimovnak mind a jog tartalmát egységes, sajátos tartalomként meghatározó megállapítását, mind e megállapításhoz vezető s ezt megalapozó kifejtését csak helyeselhetjük, s nem kétséges számunkra, hogy a jog tartalmának meghatározását illetően Kerimov mélyebbre jutott az objektív valóság és igazság megismerésében, mint az ezzel a problémával foglalkozó azok a szovjet szerzők, akiknek felfogását a szerző bírálatu tárgyává tette. Csupán a jog egységes és specifikus tartalmának megállapításához vezető s azt alátámasztó elméleti okfejtés vonatkozásában kell azt a megjegyzést tennünk, hogy — véleményünk szerint — ennek az elméleti levezetésnek meggyőző erejét s objektív igazságát fokozta és még jobban megalapozta volna, ha Kerimov nemcsak azt fejtené ki, hogy az objektív valóság és annak tudati, jogszabályi tükröződése nem azonos, s a kifejeződés, a tükröződés nem pusztán utánképzés, fényképszerű lenyomat, hanem az ez utóbbi mozzanattal kapcsolatosan, nevezetesen azzal, hogy a jogszabályok a valóságot aktív-alkotóan fejezik ki, még azt is alálhúzná és kiemelné, hogy a valóságnak a jogszabályokban való tükröződése nem egyszerűen logikai, tudati kifejeződés, absztrakció — mert ez sem azonos a valósággal, nem is tisztán annak holt lenyomata —, hanem az objektív viszonyoknak normatív kifejeződése.

Kerimov a jog tartalmának még mélyebb és pontosabb feltárása érdekében tovább precizírozza és finomítja előző munkáiban a jog tartalmát illetően kifejtett azt a felfogását, mely szerint a jognak közvetlen és tipikus tartalma van.¹⁸ Ennek a megkülönböztetésnek — mint írja — a célja az volt, hogy az általános és az egyes viszonyát a jog tartalmában érzékeltesse. Tekintettel azonban arra, hogy ebből úgy tűnhetett, mintha ő is

¹⁵ I. m. 185. p.

¹⁶ I. m. 192. p.

¹⁷ I. m. 193—195. p.

¹⁸ Ld. KERIMOV: A szovjet állam törvényhozó tevékenysége. 87—88. p.; Zur Anwendung der marxistischen Methodologie bei der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. 1220—1221 p.

a jognak több tartalmát különböztetné meg, ezért célszerűenek látszik ettől a terminológiától, de nem az alapvető gondolattól eltérni. Ennek végrehajtása során a szerző a lényeg és a tartalom filozófiai kategóriáinak különbségére alapozza a jog tartalmára vonatkozó megállapítását. A jog lényege tartalmában fejeződik ki, miként az állam lényege funkcióinak tartalmában jelenik meg. „A jog lényege abban van, hogy az emberek a jogszabályok által megállapított magatartási szabályaiban mindig az államilag szervezett uralkodó osztály akarata fejeződik ki; a jog tartalma az, hogy minden egyes jogi normában az államilag szervezett uralkodó osztály az emberek meghatározott kellő vagy lehetséges magatartásával kapcsolatos konkrét akarata fejeződik ki.”¹⁹ Ilyenképpen a jog lényege a jogszabályok összességének tartalmában jelenik meg. A jog lényege és tartalma közötti viszonyra az általános és az egyes dialektikája vonatkozatható. A jog lényege és tartalma nem különböznek, hanem azonosak abban az értelemben, ahogy Lenin az általánost és az egyest azonosította.

A jog tartalmának tisztázása után Kerimov a jog tartalmának és formájának viszonyát vizsgálja. „A jog tartalmának és formájának egysége létezésének kötelező feltétele. Éppen ennek az egységnek megfelelően a jog megfelelő minőségi meghatározottságot nyer.”²⁰ Kerimov bírálva Farbernek azt a megállapítását, mely szerint a jog formája a jogi norma, mert ez a tartalom és a formát elszakítja egymástól, s így a forma tartalom nélkül marad, a kérdés megoldását abban látja, hogy a jog belső és külső formáját kell megkülönböztetni. A jog belső formája felépítésének rendszere, részei kapcsolatainak módja, a jogi norma tartalmát meghatározott módon szervező struktúra (hipotézis, diszpozíció, szankció). A jog külső formája a jogi norma belsőleg szervezett tartalmának külső kifejeződése (törvény, törvényerejű rendelet, rendelet stb.), az ún. formális értelemben vett jogforrások. A belső forma a jogi normának kötelező erőt ad, míg a külső forma a jogi norma kötelező erejének fokát határozza meg a többi jogszabály viszonylatában. A jog belső és külső formájának ezt a megkülönböztetését azonban kétséggel kell fogadnunk: nézetünk szerint ugyanis e megkülönböztetés nem jelent mást, mint a jog, illetve jogszabály formáját. Nem a jog két formájáról, hanem egyrészt a jog formájáról (törvény, törvényerejű rendelet, rendelet stb.), másrészt pedig a jogszabályok formájáról (jogszabály szerkezete) van szó. Erre utal Kerimovnak az a további megállapítása is, mely szerint „...nem maga a jogi forma, hanem strukturális szerkezete a jogszabály belső formája. Másrészt nem a jogi norma általában, hanem az általa megállapított konkrét magatartási szabály a jogi norma tartalma. Másként szólva, a jogi normában meg kell különböztetni, hogy milyen magatartási szabályt állapít meg (tartalom), és hogy ez a magatartási szabály strukturálisan hogyan van megszervezve (forma)”²¹ Ez a megállapítás nyilvánvalóan a jogszabály tartalmáról és formájáról beszél. Ezért a jogszabály formája és a jog formája közötti viszony kifejezésére az erőltetettnek és mesterkéltnek tűnő belső és külső forma helyett inkább az egyes és az általános dialektikus összefüggését gondoljuk helyesnek alkalmazni. E megjegyzésünk és kifogásunk mellett is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Kerimovnak a jog tartalmára és formájára vonatkozó rendkívül érdekes fejtegetései nagy segítséget jelentenek a probléma további részletes és minden oldalú kidolgozása számára.

*

Kerimov könyvének a jog tartalmát és formáját elemző részével kapcsolatosan elmondottak azonban a munkának nemcsak erre a fejezetére, hanem az egész monográfiára vonatkozóan érvényesek: a szocialista állam- és jogelméletnek ez az új terméke számos fontos és jelentős állam- és jogelméleti kérdést — melyek közül méltatásunk során csak néhányat tudunk bemutatni, annak reményében, hogy ezzel a monográfia egészét is sikerült, ha csak vázlatosan is, jellemeznünk — új megvilágításba helyez, s megoldási kísérlete során több ponton is meghaladja az eddig elért eredményeket, és jelentős támpontul szolgál a szocialista állam- és jogelmélet azon művelői számára, akik a szocialista jogalkotás problematikájának vizsgálatára szánták el magukat.

¹⁹ KERIMOV: Szabadság, jog és törvényesség a szocialista társadalomban. 196. p.

²⁰ I. m. 200. p.

²¹ I. m. 203–204. p.